

A nacionalizmus és Petőfi

Petőfi nyelvi és ideológiai transzformációs eljárása

Jelige: alexander

„A magyar szó még nem magyar érzés, az ember
mert magyar, még nem erényes ember, és a hazafiság
köntösében járó még korántsem hazafi.”¹

I. Bevezetés

A nacionalizmus ma anyanyelvünk, amelyet a közbeszédén és közoktatáson keresztül sajátítunk el, s amelynek kialakulásában, szótárának, jelentéseinek megalkotásában Petőfi Sándor szerepe tagadhatatlan. Petőfi költészete a nacionalizmus nyelvének, képeinek forrásaként is értelmezhető. Fontos azonban rögtön leszögezni, hogy – a vizsgált jelenség nyelvi-kulturális jellegéből adódóan – természetesen csak a magyar nacionalizmusról beszélünk.

A jelen dolgozat pályázati címe alcímmé zsugorodott, s helyébe, vagy fölébe egy kéttagú cím került.² „A nacionalizmus és Petőfi” nem csak egyszerű témamegjelölés, hanem a diskurzív pozíció egy aspektusát is magában foglalja. Pándi Pál 1974-es könyvének címe e két szóból áll fordított elrendezésben.³ Ez a transzformáció (valamely meglevő dolognak az átalakítása) egyszerre jelent egyrészt hagyományba illeszkedést, másrészt szembefordulást. A későbbiekben kitérek röviden az irodalomtörténészre is pár szóban, itt csak tematikusan rajzolnám körül a különbség lényegét. A hierarchikus viszony megfordult: Petőfivel szemben egy ideológia lesz a fontosabb. Ennek két következménye van: a kérdésfeltevés és a válasz nem szűk értelemben vett irodalomtörténeti lesz, illetve a megállapítások nem a költő személyére vonatkoznak majd.

Az alcím a pontosabb témamegjelölés, mégpedig a cím keretein belül – ez persze evidens; de mit jelent? Petőfi műveinek irodalmi, társadalmi-kulturális helyére kíván rákérdezni és válaszolni, mindezt pedig nem szabad merev rendszerként tekintenünk. A lírai életmű egy folyamat részét képezi, amelyet az aktuális újraolvasások mindig új történeti és ideológiai minőséggel ruháznak fel. Petőfi társadalomszemlélete, -filozófiája, politikai álláspontja a korábbi irodalmi nyelvhez képest új beszédmódot hozott létre. Ahogyan Milbacher Róbert kimutatja a

¹ Széchenyi István, A Magyar Akadémia körül

² Ezért az eljárásért, amennyiben megzavar bárkit, elnézést kérek. A kiírás és feltételei teljeséggel idegenek a humántudományoktól, így a módosításra, javításra és folyékonyabb kidolgozásra kevés lehetőség van.

³ Pándi Pál, Petőfi és a nacionalizmus, Akadémia, Budapest, 1974.

János vitéz és a Nemzeti dal kapcsán is a műveinek a beszédmódja nem előzmények nélküli.⁴ Szintén egyetértek vele abban, hogy a kapcsolat a legtöbb esetben nem kimutatható. Az ok azonban, amiért a Petőfire hatással bíró hagyománysszálát lehetetlen (vagy sok esetben legalábbis nehéz) feltérképezni, nem a korábbi hagyomány eltörlésének céljában keresendő, hanem a radikális transzformációban. Az alcím a transzformáció terepének (vagy pontosabban megmunkált anyagának) a nyelvet és az ideológiát jelöli ki – amelyek persze tágasságuk miatt triviálisnak is tűnhetnek. E két kifejezés kiemelése inkább jelzésértékű: a magyar nyelv használatában bekövetkezett változásra és egy ideológiai működésmód elterjedésére mutat rá.

Transzformáció alatt azt értem, hogy egy meglevő narratíva, narratív abbreviatúra, fogalom jelentésváltozáson esik át, azonban ez a változás a jelentés területén nem radikális. Nem radikális abban az értelemben, hogy a fogalom lényegi jelentését nem váltja fel egy új jelentés, hanem a kereteken belül módosul a tartalma.⁵ Ennek egyik legegyszerűbb példája, amely a későbbiekben meghatározó lesz még, a magyar nemzet fogalmának kitágulása a nemesi-rendi köréből a társadalmilag szélesebb használatba.

A téma érdekességét a kortárs irodalmi és közéleti diskurzus nyújtja. Azt vizsgálom, hogy a nemzetről való beszédmód hogyan viszonyul más beszédmódokhoz, milyen az ideologikus keret működésmódja. Mivel transzformációt tételezünk, hogy hatásos működését folytatni bírja egy nyelv(használat), ideológia, már meglevő sémákra kell támaszkodni, amelyek korábban (a transzformáció előtt) a magyar közélet, politika szótárát, eszköztárát, rendszerét képezték. Ebből a szempontból diskurzív, irodalmi és kulturálisan is fontos pozícióban van Petőfi. A nacionalizmus nyelvét nyilván nem ő maga, egyedül hozta létre, viszont kardinális szerepe volt abban a folyamatban, amely a nemesi nemzetképet átalakította. Ideológiák esetében, mivel nem személyhez kötöttek, ezért a transzformációk forrástagja sem egy konkrét ideológia megnyilvánulása, s eszerint a példák minden esetben csak esetlegesek és önkényesek lehetnek. Irodalmi munkásságának hatása elképesztő, ezt a költői teljesítménytől függetlenül állíthatjuk.⁶

⁴ Milbacher Róbert, *A János vitéz mint hypertextus – Adalékok Petőfi pályakezdésének értelmezéséhez = Literatura* 13/4, 361-371.

⁵ A narratív abbreviatúra fogalma Jörn Rüsentől származik, összefoglalóan ír róla Niedermüller Péter. Niedermüller Péter, *A nacionalizmus kulturális logikája a posztoszocializmusban*, Századvég, 2000/tavasz, 16. szám, 106-107.

⁶ Pándi Pál megfogalmazásában „Hatása nemcsak abban jelentkezik, hogy Petőfi legközvetlenebb és »legszemélyesebb« hazájának, a szülőföldnek tájtipusa centrális költői jelképpé nő, hanem abban is, ahogy a kiterjedő személyesség »megérinti« a hagyományoktól rögzített nemzeti motívumokat.” Pándi, i.m., 33.

Erre valószínűleg az adott lehetőséget, hogy „talált egy részt”.⁷ A „Rongyos vitézek” című vers a társadalmi, társadalmak közötti harcot nem fegyverekkel képzei el, hanem eszmékkel. Vagyis a mű képével élve az eszmék harcában a fegyverek maguk a versek. A harc terepe ebben a kontextusban a közélet, amely összefűzi a politikát és a kor irodalmának intézményét. Az eszmék ideologikus működése teret nyit, hogy ne pusztán rövid, akut politikai eredményben manifesztálódjon a hatása, hanem kulturális átalakulásban. „Petőfi verseiben sem válik szét éles logikai választóvonal mentén a két fogalom [t.i. haza és nemzet]. A legszigorúbb meghatározásokat követve sem szüntethetjük meg a két fogalom valóságos összefonódottságát.”⁸ Ezért egyes műveken vizsgáljuk a kifejezések jelentését, az adott szövegkontextus által konstituált jelentés képes pontosabban ezek lehetőséghez mért lehatárolására.

II. Ideológia és nacionalizmus

Mit is értek ideológia alatt? „Az ideológia gondolatok rendszere, olyan képzeteké, melyek egy ember vagy egy társadalmi csoport szellemét uralják” – írja Louis Althusser Marx ideológia fogalmának összefoglalásaként.⁹ Sematikus vázlatában két nagyobb részlettel egészíti ki ezt a fogalom definiálását, melyek közül az egyiket, „az ideológiának nincs történetét” *A német ideológiából* származtatja, és egészíti ki.¹⁰ Eszerint az ideológiának nincs története, mert nem történetként működik, mert „az ideológia sajátossága, hogy egy szerkezet és egy működés támogatja”. Tehát az ideológia egy struktúra és annak működése, szemben a történet egyszerű linearitásával. Azonban ez nem jelenti azt, hogy ne lennének történetek az ideológián belül. A második kiegészítése a struktúra és működésének leírását tartalmazza két tételben, amiket röviden – s így persze kissé leegyszerűsítve – kívánok összefoglalni. Az első tétel evvel kapcsolatban azt állítja, hogy az ideológia nem a valóság egy bizonyos képzete, hanem az egyén valósághoz való viszonyának a képzete, azaz a viszonyokra, azok feltételeire irányul a képzetalkotás. A második tétel pedig azt mondja ki, hogy az ideológia működése mindig az

⁷ E gondolat gazdáját a verseny keretei – szabályai miatt nem kívánom megnevezni, az ehhez társított példaszöveg azonban „saját kútfőből származik”.

⁸ Pándi, 16.

⁹ Althusser, Louis, *Ideológia és ideologikus államapparátusok = Testes könyv I.*, ford. László Kinga, Szeged, 1996., 393.

¹⁰ Marx, Karl, Engels, Friedrich, *A német ideológia* = Karl Marx és Friedrich Engels művei (MEM) 3., Kossuth, Budapest, 1976., 11-538.

anyagi léten belül van. Kifejtve ez annyit tesz, hogy az ideológia mindig létrehozza a saját szubjektumát, a képzetek anyagi manifesztuma van. Tovább nem kívánom elemezni Althusser meghatározását, mivel a dolgozatnak nem ez a célja, amennyiben az elméletére támaszkodik, úgy elégséges a fent kifejtetteket elmondani. Amennyiben el kívánok térni ettől Althusser meghatározásától, az annak a nyílt kijelentése, hogy az egyén vagy csoport szellemének uralma egy ideológia által nem kizárólagos, ezért inkább ideológiákról érdemes beszélni. A későbbiekben ez azért lesz fontos, mert így lehet összeegyeztetni egy művön belül megjelenő különböző szubjektivizációkat, amelyek különböző ideológiákhoz kapcsolódnak.¹¹

Röviden összefoglalva Louis Adam Montrose althusseriánus remek meghatározását idézném fel, amely szerint az ideológia a „megszólalás lehetőségének feltétele”, amelynek következtében minden megszólalás egy ideológia terméke. Azonban fontos megjegyezni, hogy soha nem tiszta formájában viseli a hitünket, tapasztalatainkat, hanem csak példázza őket. Az ideológia fontos tulajdonsága továbbá, hogy nem személyhez kötött, pontosan nem lokalizálható, mert az emberen túlnőtt, tőle függetlenedett.¹²

A már említett hypertextuális viszonyhoz hasonlóan ez sem követeli meg a pontos ideológiai forrás meghatározását, így amennyiben nincs konszenzuális bizonyíték ilyen kapcsolatokra, nem kívánom a konkrét hypertextusok, ideologikus előzmények bizonyítgatását.

A nacionalizmus egy fenti értelemben vett ideológia. Időben változó, nem állandó, ezt Pándi Pál úgy fogalmazta meg a maga leninista nyelvén, hogy „Természetesen nemcsak a nemzet –, a nacionalizmus is történeti kategória.”¹³ Ami azt jelenti, hogy különböző időszakokban mást és mást jelent. Ettől függetlenül adni kell egy általános definíciót, amely ezeket összefogja. Anthony D. Smith négy különböző használatát határozza meg a nacionalizmusnak; a számomra leginkább releváns jelentése szerint a nacionalizmus „tan vagy tágabb értelemben vett ideológia, mely érdeklődése középpontjába a nemzetet helyezi, s amely annak autonómiáját, egységét és identitástudatának megteremtését tűzi ki célként.”¹⁴ Ernest Renan kritikája a nemzet

¹¹ E formális megjegyzést a későbbiekben a könnyebb érthetőség miatt elhagyom.

¹² Montrose, Louis Adam, *Professing the Renaissance: The Poetics and Politics of Culture = New Historicism*, edit.: Harold Veaser, New York, Routledge, 1989., 15-36, 16.

¹³ Pándi, 14.

¹⁴ Smith, Anthony D., *A nacionalizmus = Eszmék a politikában – A nacionalizmus*, szerk. Bretter Zoltán, Deák Ágnes, Tanulmány, Pécs, 1995., 9-24., 9.

meghatározását illetően az, hogy sokan, tévesen összekeverik „a fajt összekeverik a nemzettel”.¹⁵ Ennek lényege Ernest Gellner megfogalmazásában világosabb: Renan „Legfőbb célja annak tagadása, hogy nemzethatároknak bármilyen természeti determinizmushoz közük lenne: e határokat nem szabja meg sem a nyelv, sem a földrajzi fekvés, sem a faj, sem a vallás, sem bármi más.”¹⁶ Tehát ha nem természeti determinizmus eredménye, akkor kulturális produktum, s bármi legyen is ennek a kultúrának a sajátossága, az a XVIII. századra hozta létre a nemzetek mai formájának lehetőségét. Az egyik ilyen lehetőségi feltétel a virtuális közösség kialakulása,¹⁷ a nemzetet alkotó személyek névtelenek, absztrakt szubjektumai a nemzetnek. Ennek a következménye az, hogy a nemzeten belüli „alcsoporthoz képlékenyek és rövid életűek, nem hasonlíthatók jelentőségükben a »nemzeti« közösséghez.”¹⁸ A témához illeszkedve összefoglalóan elmondhatjuk, hogyha „a 19. Század első felében nálunk kialakuló nacionalizmus ismérvei között tartjuk számon a nemzet-kategória kiemelését, a nemzeti-nyelvi kohézió hangsúlyozását, egy nemzetek közti hierarchikus rend kialakítását, amelynek csúcsára a magyarság helyeztetik, a magyar történelem eseményeinek feltétlenül világtörténelmi (vagy Európa-történelmi) jelentőségűvé deklarálását, a más nemzetekkel szemben megnyilvánuló különféle fölényesztusokat, a saját nemzet rendkívüliségét igazoló érzelmi és tudati motívumokat, akkor elég felidézni néhány Petőfi verset.”¹⁹ Az általános meghatározást nem érdemes tovább szűkíteni, a továbbiakban az integrációs, dinamikus működésmódja válik érdekessé. Ennek tükrében a nacionalizmus ideológiai megjelölése használható olyan korszakok és művek esetében is, amelyek önmagukat nem tekintették nacionalistának, például a XIX. század első felében e fogalom nem volt használatos, azonban ha egy mű vagy jelenség megfelel az itt leírt fogalom kritériumainak, akkor beszélhetünk róla ezen keretek között.

A következő bekezdésben a nacionalizmus működésének két aspektusát kell bemutatni, amelyek a későbbiekben még előkerülnek. A nacionalizmusnak a saját nemzeti identitás állításához állítania kell a többi nemzet létjogosultságát is, mindezt úgy, hogy hierarchizálás

¹⁵ Renan, Ernest, *Mi a nemzet? = Eszmék a politikában – A nacionalizmus*, szerk. Bretter Zoltán, Deák Ágnes, Tanulmány, Pécs, 1995., 171-187.

¹⁶ Gellner, Ernest, *A nacionalizmus és a komplex társadalmak kétféle kohéziós formája = Eszmék a politikában – A nacionalizmus*, szerk. Bretter Zoltán, Deák Ágnes, Tanulmány, Pécs, 1995., 188-212., 190.

¹⁷ Benedict Anderson Elképzelt közösségek című kötetének egyik fontos tézise ez, de nem kívánom szaporítani a neveket. A közösség e formájának kialakulásának Renan szerint fontos feltétele a felejtés, a közös amnézia hajlama, amely révén egységes közös történelmi elbeszélés jöhet létre. Bővebben: Gellner, i.m., 188.

¹⁸ Gellner, i.m., 188.

¹⁹ Pándi, 23-24.

nélkül elismeri őket mint nemzeteket, és egyúttal tőlük saját függetlenségét is. Ez az elismerés azért lényeges, mert az ellentétezés nélkül értelmetlen lenne a nemzeti identitás állítása. Ez transzcendentális viszony a nemzetek között. Egy másik viszony azonban a nemzeteket hierarchikus rendbe szervezi, e viszonyok narratívái rendszerint a saját nemzeti identitás pozitív különbségét állítják. A saját nemzetet érő negatív kritika leginkább csak az aktuális problémák panasza, de ezek mögött mindig ott rejlik a kitörés lehetősége, egyféle negatív motivációként lép fel az önostorozás. De a nemzetek hierarchizálása már nem szükségszerű, nem következik a nacionalizmus struktúrájából, ezért el is maradhat, vagy indokolatlanul előkerülhet. Ezzel találkozunk Petőfi *A hazáról* (1845) című művének végén, amelyben az ősök egykoron a porba omlott Európa homlokán tomboltak, másrészt a vers beszélője várja, hogy a magyar dicsőséget, „mely jött s távozik, / Hogy századok multával újra / Lássák fényét a népek s rettegjék”. Tehát a harci erényeken belül felsőbbrendű tulajdonságokkal bír a magyar. (E tulajdonságok viszonya a néphez lehet akár kulturális, akár biológiai, a versben természetesen nincs kimondva, s ennek meghatározása elköteleződés lenne részemről, amit itt szükségtelen lenne, s ezért nem is kívánok megtenni.) A szembenállás narratívájára épül *A honvéd* (1849. jún.) című vers is. Az ellenfél a korábbi elnyomó (történeti kontextusa alapján a Habsburg Birodalmat célozza), akivel szemben a honvéd fitogtatja saját harci erejüket, s ez egyúttal lehetőséget teremt a közösség (amely jelen esetben főként a haza honvédjeit jelöli – „Iparkodom teljes szivemből, oh hazám, / Megvédeni téged”) tulajdonságainak megnyilvánulására. Ilyen például az önerőből kivívott szabadság („Egy vagyok a végre föltámadt magyar nép / Győző seregéből”), az emberi egyenlőség igazságának érvényesülése („te kirlály [...] Hogy van régi fényed? / Hej be tönkretették a szegény honvédek.”).

A nacionalizmus egységesítő működésében lényegi szerepet vállal az Orvar Löfgren által bevezetett *nemzeti leltár* eszköztára.²⁰ "A nemzeti nyelv, a nemzeti örökség, a jelképes tulajdon, stb. létrehozásának tapasztalatait és stratégiáját a világ különböző pontjain élő entellektüelek kézről kézre adják, ennek a végeredménye pedig valamiféle leltár, amely szerint a közös nyelven, közös múlton és jövőn túlmenően minden nemzetnek rendelkeznie kell nemzeti-népi kultúrával, nemzeti jelleggel és gondolkodásmóddal, nemzeti értékekkel, esetleg nemzeti ízléssel és nemzeti

²⁰ Löfgren, Orvar, *A nemzeti kultúra problémái svéd és magyar példákon* = Janus VI/1, 1989., 13-28., 14-15. „A nemzeti azonosságtudat tehát a kollektív identitástudat egy specifikus formájaként értékelhető, és az etnikai azonosságtudathoz hasonlóan lehet látens vagy nyílt – bizonyos helyzetekben, összefüggésekben vagy adott körülmények között aktivizálható, máskor viszont nem.” Uo., 17.

tájakkal (általában nemzeti parkok formájában), nemzeti mítoszokkal és hősökkel (antihősökkel is), és nemzeti jelképekkel (ideértve a nemzeti lobogót és himnusz, valamint szent szövegeket, elképzeléseket, stb.).”

Ez a megközelítés azt kívánja elérni, hogy Petőfi műveit az ideológiákra reflektálva értelmezze újra, s ami még ennél általánosabb, hogy milyen hatással voltak ezek a művek a mai nemzeti érzület nyelvére.

III. Petőfi, a nemzet költője

A következőkben a nemzeti leltár alapján közelítek a művek transzformációjához, amit két nagyobb részre tagolok. Egyrészt a közösség önelbeszélésének fontosabbnak vélt elemeiben létrehozott jelentés-eltolódásról lesz szó, ezt követően pedig a nemzeti tájra fókuszálva trópusokhoz társítva vizsgálom meg a nemzeti táj ideológiai szerepét.

1 A nemzeti eszköztár megjelenítésének irányai

A nacionalizmust a kutatók legtöbbször a vallás utódjának tekintik, amely helyébe lépett. Természetesen lehet valaki egyszerre vallásos és nemzeti szemléletű, a kettő viszonyának lényege az, hogy a nacionalizmus képes volt integrálni a vallási beszédmódot. *A XIX. század költőiben* is egy vallási kép adja az alapot egy probléma megjelenítésére, amelyre megoldást nem kínál a mű, csak Mózes és népének 40 éves vándorlásának mintájával buzdít a tovább haladásra. Ez a lelkesítés persze azzal jár, hogy a feltételezi az esemény kimenetelének hasonlóságát, azaz végül a nemzet az ígéret földjére ér (tér helyett időben). A vallási nyelv persze megjelent már korábban is a hazával kapcsolatban (s most nem csak arra a triviális viszonyra gondolok, amelyben arra kéri Istent, vagy egy szentet, hogy óvja az országot). Vörösmarty Mihály *Honszeretet* (1843) című verse a hazáért hozott áldozatokra buzdít. Ha mindenki helyesen teszi a dolgát ezt illetően, akkor eljön az idő, hogy „a nemzet isten képe lesz, / Nemes, nagy és dicső, / Hatalma, neve és üdve, / Az éggel mérkező.” Azaz e szerint is a Kánaán vár ránk a nemzet együttműködésének szisztémájában. Petőfi kritikai kiadás is megjegyzi, hogy Vörösmarty

Honszeretetének „helyeslő visszhangja” a *Honfidal* (1844).²¹ A két költemény nem is különbözik sokban egymástól, ám a vallási kép Petőfi művében radikálisan újszerű. Míg Vörösmarty versében a cél az, hogy végül hasonlítson egymáshoz a haza és a menny, vagy Isten, addig a *Honfidalban* a haza maga szakrális tárgy. A honfi test – kiemelkedő érzelmei miatt – magas rangú „egyházi” intézmény, a benne levő oltár, ahol Isten, Jézus, a Szentlélek, a szentség képe helyén a haza van.

A hazafiság egybeesik a szerelemmel *A bokrétát, melyet...* című versben, ezáltal a trikolorhoz való viszony a szerelemhez hasonló közvetlenségben jelenik meg. A szerelem és hazaszeretet egymáshoz való viszonya itt nem hierarchikus, amint azt később a *Szabadság, szerelem* című négy sorosban deklarálja („Szerelmemért föláldozom / Az életet, / Szabadságért föláldozom / Szerelmemet.”). A nemzeti kellékek közvetlenségét adja a *Dáridó után* című vers is, itt a magyar történelem kerül komikus közelségbe, ahogyan a látszólag alantas tevékenységbe (túlzásba vitt italozásba) íródik bele. Ami feloldja az esetleges feszültséget a nemzeti diskurzus magasztossága és a párhuzam alantas komikuma között, az a borozás, a borivás erényének megléte ugyan ebben a leltárban. Így a történelmi tudat még személyesebbé válik az éjszaka eseményei révén.

A történelmi folytonosság toposzának egyik legfontosabb eleme a jelenkor elkorcsosulása, a jelenkor kritikája, a „Romlásnak indult hajdan erős magyar toposz”. Kézenfekvő Berzsenyi Dániel *A magyarokhoz* című művét venni előképnek, amely a republikanizmus szótárával és érveivel dolgozik.²² Eszerint az eszményi polgárt a köztársasági erények jellemzik: „egyszerű életmód, melyet főként a földműveléssel foglalkozás biztosíthat a birtokosnak vagy a haza katonai szolgálata, az ősök erkölcsi szokásainak követése, áldozatvállalás a közösség érdekében.” A közösség szétesésének (XIX. századi kifejezéssel visszavonásnak) az erkölcsi romlás az oka: a korrupció, a fényűzés, az ősi szokások helyett idegenek követése.²³ Ez Berzsenyinéél úgy jelenik meg, hogy a nép (a magyar nemesség) „Letépte fényes nemzeti bélyegét, / S hazája feldúlt védfalából / Rak palotát heverőhelyének; // Elődeinek bajnoki köntösét / S nyelvét megunván, rút idegent cserélt”. A republikánus nyelven túl azonban a történet jogi eszme is a vers részét képezi, vagyis az a természetesnek vett utalásrendszer, hogy

²¹ PSÖM II., s.a.r. Kiss József, Ratzky Rita, Szabó G. Zoltán, Akadémia, Budapest, 1983., 147.

²² Takáts József, *Modern magyar politikai eszmetörténet*, Osiris, Budapest, 2007., 15.

²³ Takáts, Uo., 15.

kik (is?) alkotják a köztársaságot, kik annak teljes jogú polgárai, s ennek természetesen a hatóköre rendekre terjed ki. A *hazáról* című Petőfi vers szintén erre az érték és korszak szembesítésre épül. A közösséget összekötő, meghatározó kapocs az ősoktól származik (helyesebben a versben az ősök konstituálják a közösséget, a „népet”) „Ti lengtek itten / Mécsem körül, ti népem ősei!”, s ezek a felmenők azonosak a „dicsőség / Sugármezébe” öltözködött történelmi hódítókkal. „Ti egykoron a porba omlott / Európa homlokán tomboltatok.” Eddig a pontig legfeljebb az esetleges nyelvi bravúrok lehetnének érdekesek, ideológiai szempontból csak újratermeléssel van dolgunk. Mivel haladja meg (vagy, hogy irodalomelméleti előfeltevésektől mentesüljünk: miben változtatja meg) a korábbi beszédmódot? Ennek az eltérésnek konkrét szövegbeli helyét nem lehet megragadni, ugyanis a beszédpozícióból származik. Azzal, hogy az egységesítő „nép” kijelentés és az ezzel metonimikus (leszármazási) kapcsolatba hozott honfoglaló-hódítók őseként önmagára tekintő versbeli beszélő bárki lehet (akár a nem nemesi származású Petőfi Sándor is), változik a megszólított közösség. Így az ősök vonalát tovább folytató, „századok multával” élő magyarok már nem csak a nemesi rendbe tartozó polgárok, hanem bárki.

A kard mint nemzeti attribútum az előbbihez hasonló radikális jelentésváltozáson ment keresztül. A nemesség harci erényeinek, kiváltságainak, legitimációjának szimbóluma volt.²⁴ A reformkorban a haladás mellett érvelők között a kard képe kiegészül a rozsdával, a rozsdásodással, a rozsdás kard abbreviatúrává válik. (Vagy a kardnak a szerepe változik meg egy újonnan kialakuló diskurzusban.)²⁵ A „Drága vitézlett úr” rozsdás kardján élcelődik Vajda Péter Magyarország című költeményének egyik szereplője,²⁶ aki szerint a kardot utoljára a marathóni csatában használták. Vajda Péter munkája egybevág gúny tekintetében Petőfi *A magyar nemes* (1845) versével. A vers nemesi elbeszélője már arra a nyelvre támaszkodik – ezzel a megelőzöttséggel tud csak parodisztikus lenni –, amely a nemzeti erényeket szimbolizáló kard

²⁴ Szimbólum alatt olyan trópuszt értek, amely az egyes jelölőn keresztül egy totalitásra utal, ez esetben a kard nemzeti attribútuma a nemzeti erényeken, történelmen keresztül az egész nemzetre.

²⁵ „Az 1827-es képen a koncepció a művészetek általános kultúrateremtő szerepének kiemelésén túl annyiban módosul, hogy a Hazai Szeretetet allegorizáló, bal kezével a nemzeti címerre mutató nőalak jobbájával a három génusz egyikének kezéből egy kardot vesz el. A jelenetet elsősorban nem az alattvalói hűségre való intésként, hanem sokkal inkább a hagyományos nemesi-vitézi erényekkel szemben megfogalmazott kritikaként, irodalmi szemléletváltásként értelmezhetjük.” Gere Zsolt, *Vörösmarty Mihály epikus korszakának irodalom- és recepciótörténeti kontextusai* (PHD értekezés), Szeged, 2013., <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/1781/1/Gere%20Zsolt%20-%20PhD-dolgozat.pdf> (2015. 01. 06.), 199.

²⁶ Vajda Péter, *Magyarország = Dalhon IV.*, 1844., 178-179.

viselőjének méltatlanságát állítja. Tematikusan pontosan ugyan azokat a dolgokat nehezményezi és rója fel a nemesi származású partnerének Vajda Péter művének szereplője, amelyeket Petőfi nemes saját magáról állít: semmittevés (harcolni sem harcolnak), visszaélés a társadalmi különbségekkel, a tudományok elvetése (az ész elvetése), a közterhek alóli mentesülés.²⁷ E tekintetben *A magyar nemes* nem változtat a jelkép hatókörén, csak már mint közismert beszédmódra építi föl a művét.

Rövid, de fontos megjegyzésként a tudományok a fejlődés, javulás eszközének tekintették többen, már 1778-ben, itt Bessenyei György *A magyarság* című írására gondolok. Ez (herderiánus eszméken alapulva) szoros összefüggésben van a magyar nyelvvel, ami a kulturális nemzet legalapvetőbb eleme. A nyelven keresztül látja létrejönni a nemzet közösségét Petőfi *A magyar politikusokhoz* című műve. A politikus(ok)nak szegezett kérdés („hogyan fontosabbak ők [t.i. a politikusok] / Az emberiség mérlegén, mint / E haszontalan verselők?”) implikálja az emberek egyetemes egyenlőségét. Ezzel szemben a nemzeten belül megkívánt egyenlőség nem teljesül – nem azért, mert a politikusok fennhéjázó viselkedése ezt az igazságot hozná létre, hanem mert a közösségért tett munka a költőt emeli piedesztálra. A nyelvben, a nyelven keresztül élő nemzet legfőbb védője a nyelvet művelő, ápoló költők.

Visszatérve a kard motívumához azt tapasztaljuk más Petőfi versekben, hogy a fegyverrel is ugyan azt az eljárást végzi el, mint sok mással, függetlenül korábbi szimbolikus jelentésétől. *A nép* (1846) című versben a kardot ugyan az a nép fogja, amely az ekeszarvát. *A Nemzeti dalban* a láncot hordó elbeszélő közössége akarja magának visszaszerezni a kardot, amely Milbacher Róbert elemzése alapján pontosan a fordítottja annak, amit a *Dicsőséges nagyurak* (vagy éppen a *A magyar nemes*) kíván: jogkiterjesztés helyett maga rekeszt ki a nemzetből elemeket, a pikantériája pedig az, hogy a kirekesztett elemek pont a nemesek.²⁸ Tehát a nép és a nemzet fogalma új tartalmat nyer, amelyből kizárja a nemeseket. Ugyanakkor *A népben* Pándi Pál megállapítása szerint megjelenik ennek a váltásnak az elégtelensége. A nép önmagában

²⁷ Sőt, Vajda ide sorolja a magyar nyelv használatának hiányát is. „Bemenék a hölgyi körökbe / És piros ajkakról hallottam zengeni frank szót / És piros ajkakról hallottam zengeni olasz szót / És piros ajkakról német szót ömleni hallék / A magyar árva beszéd nem bántott senkit” Vajda, Uo, 180.

²⁸ Milbacher Róbert, *Dózsa György unokája – A Nemzeti dal közösségsszemléletéről* = 2000, 2014/7, 70-79, 79. „Paradox módon az történik, hogy míg a *Dicsőséges nagyurak* a jogkiterjesztés elérését tekinti célnak, és a csupán a megvalósulás kikényszerítésének módjában tér el a mérsékelt liberális felfogástól, addig a *Nemzeti dal* éppen fordítva jár el: radikálisan új ideológiát csomagol nemesi-szabadelvű retorikába.”

igénytelen („Amennyit ő kíván [...] Hisz azt az anyaföld magától / Megtermené talán.”).²⁹ Az élesen előtérbe kerülő politikai beszédpozíció mellett (azaz szélsőségesen minden jogot a népnek követel), megmarad a kulturális fejlődés igénye is, amely a joggal bírók kezében van.

A történelmi narratívák és attribútumok mellett a *nemzeti leltár* tételei közé sorolhatók még a nemzeti karakter és erény. A kard tropikus szerepénél már említettük, hogy a harci kiválóságot, ami tipikusan ilyen tulajdonság. A *Magyar vagyok* című versben ennek részletes számbavételével találkozunk. Az itt nem prezentált, de korábbról ismert bor szeretetén túl előkerül a komolyság („Magyar vagyok. Természetem komoly, / Mint hegedűink első hangja;”), a visszafogottság („Ajkamra fel-felröppen a mosoly, / De nevetésem ritkán hallani.”), az érzékenység („Ha az öröm legjobban festi képem: / Magas kedvemben sírva fakadok;”), és végül az önérzet (a „sírva vígad a magyar” képe: „De arcom víg a bánat idejében, / Mert nem akarom, hogy sajnáljatok.”). Szembe ötlük a különbség a *Dicsőséges nagyurakkal*. A *Magyar vagyok*ban minden nemesi nemzet önelbeszélésben megtalálható elemet magára vonatkoztat a vers beszélője, míg a későbbi versben a nemzeti homogenitásra semmilyen jel nem utal, sőt, egyértelműen a különbségek kerülnek előtérbe. A választ erre a szembenállásra csak akkor kaphatjuk meg, ha a verseket saját pozíciójukban szemléljük. A *Magyar vagyok* a nemzet egységesítő mozgalmi logikájában működik, ezzel szemben a *Dicsőséges nagyurak* jogegyenlőséget követelő politikai diskurzus része, amely nem kíván túllépni az állam ideologikus keretein. A kardnál említett harci kiválóság nem csak nemzeti karakter, hanem erény is. Az ezt tematizáló nyelv a XIX. század első felében is kiemelkedően fontos, ugyanis a nemesség legitimitásának részben ez az alapja, pontosabban az ebből következő vérről szerzett (és védett) haza toposza (itt eltekintünk a republikánus erényektől, mert ott a katonai szolgálatban nyújtott bátorság csak a haza védelmére irányul, itt pedig a hódítások is ugyan olyan fontosak). Petőfi verseiben ez az erény elszakad ettől nyelvhasználatától, általánossá válik. Ezt látjuk A *konzervatívok* esetében is, ahol ehhez a hősi magatartásformához az eszmei hűség is társul. („Mi megütköztünk s győztünk, / S ti drágalátos madarak, / Kibújtok most hátunk mögül, [...] Hohó, lassabban egy kicsit / És hátrább, hallják kendtek!”) Ezt az erényt szinte a végletekig húzza A *honvéd* című versben: „Társaim arcáról, akik elhullanak, / Én arról azt látom: / A hazáért halni legnagyobb boldogság / Ezen a világon!”, még a családi kör szerető, nyugodt melegénél is jobb.

²⁹ Pándi, i.m., 96.

A haza iránti hűtlenségnek három formáját különböztetem meg itt.³⁰ Első az előbb tárgyalt politikai pozíció, amely káros hatással van a hazára (akár mérsékeltségéből, akár hevesességéből adódóan),³¹ második az országon kívül élő nemes, mágnás, aki ahelyett, hogy az ország javára költené vagyonát, külföldön veri magát adósságba,³² a harmadik pedig maga a nemzet megtagadása. Petőfi *A külföld magyarjaihoz* (1844.) című műve alapján az ország javát a szociális problémák megoldása orvosolná, amely az országból kiszivárgó tőke felelőssége is. (Az „országból elhordott vagyon” nem (csak) a nacionalizmus szótárának része, ugyanúgy illeszkedik a patriotizmus és a republikanizmus beszédmódjába.) Annyi bizonyosan megállapítható a versből, hogy az ország rendszere nem jól működik; nem a szegénység jelenléte mutatja ezt a hibás működést, ez a következménye csupán. A kiátkozás erőteljessége mellett szokatlan a szöveg tekintete. Az osztályellentét a vagyonos külföldön költekezők („És ti rablók! Amit orvosságra / Izzad kinnal e haza: / Elhordjátok idegen bálványotok / A külföld oltárira.”) és az ország vagyonát létrehozó, termelő szegények között tételeződik („E hazán, mely porban esd kenyérért, / Nem esik meg szívetek; / Míg ő vért sír [...]”). A cím és a gazdasági közösség alapján egyazon nemzeti csoport tagjai e különböző osztályok. Ez a részletes analízis azért szükséges, hogy lássuk a viszonyokat. A mű előterében a nemzet és annak fejlődése áll, amelyet a nemzet némely eleme (a külföldi magyarok halmaza) hátráltat, s így az otthon maradt többieket (s az általuk alkotott hazát) nyomorban tartja. A kérdés ezzel kapcsolatban az, hogy miben különbözik a vers attól a nemeseket megrovó tékozló magatartás kritikájától, amely a haza fejlesztését tartja fontosabbnak? Valószínűleg a konkrétumban, amelynek előtagjának forrását nem jelöltem meg, s ami *A külföld magyarjaihozban* az éhező szegénység állapotát tartja a legfőbb rossznak, s elsődleges problémának a haladás pályáján. Ami paradoxikussá teszi ennek a rendszerszerű leírását, az a gyűlölködő és kirekesztő beszédmód, amellyel a külföldi magyarokat illeti, akiknek értelemszerűen mégis a közösség részének kellene lenniük. Így az átkozódás inkább fenyegetésként kell értelmezni.

Az országból kihordott értékek absztraktabb formáját mutatja fel az 1846-os vers, *A magyar nemzet*. A műbeli transzformációt itt az egész mű jeleníti meg, mivel a reflexió pozíciójából szól egy viselkedésmódról. A számvetéskor itt is szóba jönnek az ország materiális

³⁰ A sorrend csak a dolgozatbeli helyüket követi, jelentőséggel nem bír, mivel nem rendelhetőek egymás alá.

³¹ Ennek remek példájául szolgál Arany János *Elveszett alkotmánya* az allegorikus szereplőivel.

³² Gondoljuk Jókai Mór *Egy magyar nábobjának* és *Kárpáthy Zoltánjának* Abellinójára, aki szintén ennek a kritikának az allegorikus alakja.

értékei: „aransárgán / Ringatózik rónaságán / A kalászok óceánja; / S hegyeiben mennyi bányá!”, de amit ennél fontosabbnak tart és a továbbiakban tematikusan ki is emel a mű, az a szellemi potenciálja a nemzetnek. („S szellemének országában / Hány rejtett gyöngy és gyémánt van!”) Ennek a kiteljesedésére nincs lehetőség; vagy „Porban, sárban érnek véget, / Vagy az inség zivatarja / Őket messze elsodorja” külföldre. Az ezzel való dicsekvést „nemes büszkeségnek” nevezi, és elveti ezt az attitűdöt. A kifejezés kétértelmű. Egyrészt utal a nemes erényekre, amely a megrovás kontextusában ironikus: egyszerre mutatja föl a komoly, a viselkedésmódra valóban értékként tekintő beszédmódot, és emellett ennek a szemléletnek az igazolhatatlanságát. Másrészt a nemes rendi jelentése is feltűnik a szövegben, ha az előző versre (*A külföld magyarjaihoz*) gondolunk, akkor világos a kettő nyelvhasználatának összefüggése. A nacionalizmus működésekor említett két jelenség ad kulcsot ennek az értelmezéséhez. Egyrészt megtalálható a vers első szakaszában a nemzetek közötti hierarchia megfogalmazása („nem akadtok bizonyára / A magyar nemzet párjára”, illetve: „Ha a föld isten kalapja, / Hazánk a bokréta rajta!”), másrészt az önostorozás, amelyről csak pár szó esett korábban. A saját nemzeti kiválóság következménye az, hogy ez az önostorozás nem tekinthető végállapotnak, lezártágnak, az aktuális problémák meghaladása törvényszerű. Saját magunk kritikája pedig a hibák kijavítására ad lehetőséget. Ami ennek a kijavításnak az érdekességét adja, hogy a nemesek általi felemelés nyelve átalakul. A nemes kifejezés kétértelműsége transzformációhoz vezet, az akkoriban természetesnek tűnő rendi jelentése morális minőségként szerepel. Az ironikus használata miatt megfordulnak a várt irányok: azt mondtuk, hogy egy meglevőt tagad, a meglevő nemesség nem viselkedik valami nemes módon, de ez a kijelentés kijelöli az elérendő célt, azaz a haza felemelkedésébe bekapcsolódó, azt támogató viselkedésmódot vár el a nemzet tagjaitól.

A haza iránti hűtlenség harmadik változatának a nemzeti identitás megtagadását jelöltem meg. „A magyar magyarnak lenni / Elfeled vagy szégyenel – / És az ily elkorcsult nemzet / Életet nem érdemel...” A *magyar nemzet* idézett szakaszának első két sorának narratív sémáját, a saját nemzeti identitás tagadását megtaláljuk Vajda Péter *Magyarország* című költeményében: „s nem akar magyarok közt lenni magyarrá!”.³³ Vajda Péter kiemelt szövege látszólag a nemzetbe való integrációról szól, a nem-magyar nemzetiségekhez, azonban a vers az ország értékeinek megbecsülését propagálja, azon értékeit, amelyek sajátjaink. Ennek két következménye van: a

³³ Vajda Péter, *Magyarország* = *Dalhon*, IV. füzet, 1844., Emich Gusztáv Könyvker., Budapest, 177-184. A költemény más, korábbi megjelenéséről nincs információm.

megszólítás a közösség tagjaihoz szól, még hozzá a nemeseket szólítja fel – a nemesi nemzet értelmében („hol ökreid és a parasztok / Hordják a terhet s te királyilag ülsz, eszel alszol. / Századik ősöd igen jeles ember volt; szíve, lelke, / S karja helyén álltak; – küzdött, vérzett a hazáért.”),³⁴ illetve feltételezi, hogy a „magyarnak levés” nem természetes, hanem valamiféle akció, munka eredménye (ez esetben az, hogy legalább értékeljék végre Magyarország megtermelt javait). Az utóbbi következmény persze csak megjelenése az ideológia egy aspektusának és nem szerzői intencióról van szó, így oldható fel az a paradox felszültség a két következmény között. A nemesek felszólítása a változásra politikai ideológia kereteiben működik, a nemzetivé levés pedig a nacionalizmus ideológiáján belül kényszerít választásra, amelyre a választ előre adottnak tételezi (csak magyarnak szabad lenni). Petőfi megoldása ebben a kérdésben „egyszerű”. A republikánus szótárat használja („Egy a szív, az akarat”, az önzés érdemtelenne tesz, a hazáért, közért cselekvőket a hon többi tagja „veszte el”), azonban ez összekapcsolódik a nacionalizmus nyelvével, amely az egység újrateremtését a nemzeten keresztül képzei el. Ezért jelent problémát a nemzeti identitás megtagadása.

2 A nemzeti táj

A nemzeti leltár néhány eleme után térjünk át részletesebben a nemzeti tájra. Ahogyan a nemzet, úgy a táj sem eleve adott, s főként nem a nemzeti táj. Létrehozása a közösség együttes munkájának eredménye, a tér nemzetiesítése – szemben a táj nemzetiesítésével – már jól feldolgozott stratégia.³⁵ Azonban a táj esetében nem direkt, tudatosan felépített szerkezetről beszélünk, ahogyan egy szimbolikus nemzeti tér kialakításánál ez lehetséges,³⁶ ennek következtében a nemzeti tájat mint az ideológiai struktúra részét meg kell fejteni. Ezt a fogalom történetisége hátráltatja, ugyanis a táj az európai kultúra terméke, vagyis valamikor létrejött, s azóta erős konnotációkkal gyarapodott, melyektől megtisztítani nehéz.

³⁴ Vajda, Uo.

³⁵ Lásd: Takáts József, *A tér és az idő nemzetiesítése és az irodalmi kultuszok* = Uő, *Ismerős idegen terep: Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*, Kijárat, 2007, 137-151.

³⁶ Például a budapesti Kossuth tér.

A táj mindenképpen a tér egy speciális formája, megjelenése, *genus*ához képest jobban definiált. Drexler Dóra könyvében két jelentését vázolja a „táj” szónak. Egyik értelme alapján természeti (domborzat, éghajlat, növényzet) vagy társadalmi (település, földművelés) jegyek alapján körülhatárolható földfelszín.³⁷ Másik értelmében a táj a környék és tájék szavakkal azonos jelentésben jelenik meg; „helyileg nem pontosan meghatározott területet jelent, mely se nem jellegzetes, se nem egységes.”³⁸ A nemzetiesített tér egyik fajtája lesz a nemzeti táj. E kettő létrehozásában azonban fordított mozgás figyelhető meg. Amíg a tér nemzetiesítése térfoglalással jön létre, addig a nemzeti tájat létre kell hozni a rendelkezésre álló egészből. A városok utcái, terei adottak, amelyekre csak rá kell telepednie az ideológiának. Ezekkel szemben a nemzeti táj nem egyszerűen fragmentumait tartalmazza a közösség megformált történetének, ideológiájának (például térségnevekkel, a történelem narratív abbreviatúráival), hanem a közösség autentikus kifejeződésének szimbóluma, teljessége. Ezért, noha létrehozásának alapja egy valós tájegység, a szimbólummá formálás mégis teremtő aktus. Nem pusztán rátelepedés egy már meglévőre, létre kell hozni mint nemzeti tájat, létre kell hozni – ha nem is tudatosan – a közösség és táj közötti kapcsolatot. Ez később időn kívülinek, állandóként fog feltűnni, mert az ideológia az erre vonatkozó történeti tudatot letiltja, ezen belül nem szabad reflektálni a keletkezésére, mert az megszünteti az ideológia érvényét.

A már meglévőből, például a Balaton-felvidékből létrehozott tárgy (nemzeti táj) természetét jól jelzi magának a fogalomnak a kettőssége, a Drexler alapján korábban említett táj első és második jelentésének viszonya, vagyis a körülhatárolható egység és a „helyileg nem pontosan meghatározott terület” tartalma. Ekként viselkedik a nemzeti táj fogalma is, bizonyos képzetek alapján jól meghatározott területi egység, és körvonalai alapján meghatározhatatlan terület. A köznyelvi használata ezek ellenére elbírja ezt a kettősséget, „ellentmondásossága minden további nélkül megengedett”.³⁹

A táj fogalom jelentéstartománya történetileg meghatározott. Számunkra jelenleg abból a szempontból releváns ez az aspektusa, hogy milyen viszonyban van a nemzeti táj elképzelése egy valós földterülettel.

³⁷ Drexler Dóra, *Táj és tájértelmezés: a táj jelentésváltozásának összehasonlító kultúrtörténeti vizsgálata Anglia, Franciaország, Németország és Magyarország példáján*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2010, 26.

³⁸ Uo., 26.

³⁹ Uo., 41.

Albert Réka gondolatmenetét elfogadva a reneszánsz festészetben megváltozott a valóságábrázolás igénye.⁴⁰ A szimbolikus jelek helyett „a szemlélődés illúzióját” kínálják a festmények hátterei.⁴¹ Ez azt is jelenti, hogy a háttér ekkor még nem vált témává önmagában. A táj konkretizálódásának következménye az lesz, hogy a tájnak az alapja egy valóságos helyszín, beazonosítható,⁴² ezzel szemben konstrukciója mégis szubjektív élménnyel tölti fel, idegenné teszi; ez lehet akár eszményi is, tehát elvárásokkal együtt megrajzolt.

A nacionalizmus esetében fontos azonban, hogy az ideológia működésében a táj csak instrumentális szerepet játszik, a működésének a része. A nemzeti tájban nem a táj válik elsődlegessé, hanem azon a viszonyon van a hangsúly, ami az ideológia szubjektuma (ami ez esetben a táj) és az ideológiát képviselő egyén között fennáll (e viszonynak lesz a képzete az organikus, harmonikus kapcsolat).⁴³ A két valós elem (a föld és aki rajta él) metonimikus azonosítása a behelyettesítés miatt fosztja meg a nemzeti táj szerepének egyértelműségét, de ez is adja természetességét. A metonímia a természetesség erejével megmagyarázza, hogy milyen a táj nyomán a nemzeti karakter; és ezzel a természetességgel (látszólag) felfüggeszti a potenciális kérdéseket is. Ezt látjuk Petőfi „Én” című versében, ahol képiségén keresztül a táj egybeesik a jellemmel: „Mint a róna, hol születtem, / Lelkem útja tetteimben / Egyenes!”.

„Egyes magyar tájak ekkor [ti. az 1830-as '40-es években] kezdenek a többiek felett nagyobb nevezetességre szert tenni” – írja Horváth János.⁴⁴ A folyamat, amelyre utal, több nemzeti táj egyidejű létét engedi meg, amelyek versengnek egymással. Ebből következően a nemzeti táj létrehozásának módja a szelekció. A nemzet jelenlegi vagy történeti területének egy

⁴⁰ Albert Réka, *Tájak és nemzetek: Kísérlet a „nemzeti táj” fogalmának antropológiai megközelítésére*, Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont, 1997, 15.

⁴¹ Georges Duby nyomán Konrad Witz svájci/sváb festőnek a Csodálatos halfogás című (1444) festményéről mondja, hogy az akkor elvárásokkal szemben a sokak által ismert Leman tavat festette meg élethűen. Hivatkozásának alapja: Duby, Georges, *Quelques notes pour une histoire de la sensibilité au paysage = Etudes Rurales*, 1991, 11-14.

⁴² „[A] tájiasítás folyamatában attól a táj-ideáltól, ami még nincs lokalizálva, eljutunk addig az ideál[ig], ami pontosan lokalizált, tehát a reális tájig.” Albert, i.m. 22-23.

⁴³ Albert Réka egy 1859-es Vasárnapi Újság cikkéből idéz. A szöveg egy alföldi útleírás, amely elsősorban a tájjal foglalkozik, azonban az egyik idézett rész kitér nemzeti karakterre, amelyet Albert Réka a karakter meghatározásának tekint. A leírás nyíltan összefüggésbe hozza a pusztai karaktert a puszta karakterével: „A puszta lakója menten maradt azon túlfinom illemtől, melly a nyílt, becsületes arcot csalfá mázzal vonja be; mindazáltal nem hiányzik benne a kellem és erkölcsi ildomosság. [...] Szomorító jele a polgárosításnak, hogy a magyar nemzeti jellem alapvonásait sokkal nagyobb mértékben találjuk fel a puszták miveletlen lakóiban, mitn a sima polgárisodás útján haladó városokban.” Albert, i.m. 52-53. Idézetének helye: Beniczky Irma, *Hazai tájleírások s népviseletek = Vasárnapi Újság*, 1859, 486-487.

⁴⁴ Horváth János, *A magyar irodalmi népiesség Faludytól Petőfigig*, Budapest, Akadémiai, 1978, 239.

része kiemelt pozícióba kerül a többi jelölthöz képest, hogy aztán a nemzet egészét helyettesítse, reprezentálja.⁴⁵ „Legelőbb – úgy látszik – a Balaton válik, mint magyar tájspecialitás, bizonyos kegyeletes érzések tárgyává. [...] Rövid két évtized lejártával az előbb alig észrevett vagy éppen ellenszenvesen emlegetett alföld a magyar költészet egész varázsával előntve áll előttünk.”⁴⁶

Ennek a még ma is zajló folyamatnak az alakulásában nagy szerepe volt az irodalomnak, s ebből is kiemelkedően Petőfinek. Az irodalomtörténet sokszor emlegeti úgy, mint aki először jelenítette meg az Alföldet pozitívan. Horváth János szerint „Petőfiig alig találni költeményt vagy útleírást, melynek kizárólagos célja az alföldi tájjellem lelkes kiábrázolása lenne.”⁴⁷ A nemzeti táj képzetének alakításában nem feltétlenül az elsőbbsége miatt emelkedik ki, hanem hatása miatt. Két dolog indokolhatja ezt az erős hatást: a hangvétel és a kanonizáció. Az Alföld megjelenítése korábban nem hangsúlyozta a tájjal való személyes viszonyt, amely természetesnek tűnteti fel ember és szülőföld kapcsolatát.⁴⁸ Hatásának másik oka művei gyors és korai elterjedése, amelyek így mély gyökeret vertek a kulturális közösségben; a XIX. század közepén művei bekerültek az iskolai tananyagba.⁴⁹

Petőfi lírájában egyértelmű az Alföld (más megnevezéseiben róna, vagy puszta) hierarchikus kiemelése. Pándi a haza fogalom szótári vizsgálata kapcsán arra jut, hogy a legtöbb esetben „jelen van az a vonás, amely jelzi a fogalomban benne rejlő szubjektív elemet, az *egyén* kapcsolódását szülőföldhöz, országhoz.”⁵⁰ Azért tartom fontosnak megjegyezni ezt a szempontot, mert a tájat ábrázoló, azzal kapcsolatba lépő – egyébként kis számú – Petőfi vers nem kimondottan nacionalista. A bennük megjelenő elemek a mai olvasó számára könnyen lehet, hogy csak visszaolvasás következtében tűnnek annak. A korai versek egyértelműen egy személyes viszonyt mutatnak be, amely az egyént szülőföldjéhez kapcsolja annak maga

⁴⁵ T. Szabó Levente főként Erdély kapcsán vizsgálta a kérdést. „[E]bben a folyamatban valami más is történt: a táj költészet szövegvilága és a kelmeiség-vita láthatóvá tette a szimbolikus erőforrásokért való permanens versengést a lokális kultúraformák között: az arról való – másként inkább látens – diskurzust, hogy melyik lokális érték, régió legyen az, amely nagyobb reprezentativitással bír a nemzeti egészet illetően – melyik jeleníti meg inkább a »nemzeti« »jellemet«, tájat: a palóc vagy a székely-e ez, netán a Mátra vidéke, vagy épp a Dunántúl.” T. Szabó Levente, *Erdélyiség-képzetek (és regionális történetek) a 19. Század közepén* = *Uő, A tér képei: tér, irodalom, társadalom*, Kolozsvár, KOMP-PRESS: Korunk, 2008, 13-99, 18.

⁴⁶ Horváth, i.m., 240.

⁴⁷ Uo., 242.

⁴⁸ Albert Réka ezt úgy fogalmazza meg, hogy „ezek az írások Petőfi fellépésig még nem népies-nemzeti jellegűek.” Albert, i.m., 46.

⁴⁹ Albert, i.m., 49.

⁵⁰ Pándi, 15.

természetességében. Ilyen a *Két vándorban* (1842) a hazatérés öröme, a *Hazámban* (1842) a szülők (s főként az anya-föld) viszontlátása, a *Távolból* (1843) című versben a honvágy érzete, az otthonos közeg nyújtotta kielégítő örömök a *Pusztán születtem...*-ben (1844).

Egyfajta elmozdulás már nem sokkal ezután érezhető az 1844-es *Az alföldben*, ugyanis megjelenik a tájak versengése. Ennek metaforikus értelmezésére két javaslatom van. Vajda Péter már idézett *Magyarország* című művében a szereplő nemes egy gúnyos megjegyzést tesz a társadalmi egyenlőtlenségekre, szerinte ez helyénvaló, „a mi amott szükség, bőség nekem: a völgy / Arra való, hogy a hegy meglássék; koldus az, én dús...”⁵¹ Ha ezen a képen keresztül értelmezzük az Alföldet mint trópust, akkor az egyenlőség terévé válik, a társadalmi igazságosság allegóriájaként jelenik meg előttünk. A másik értelmezés szintén ehhez kapcsolódik, de az diskurzív viszonyokon belül képzelet el a tájak szembenállását. Ez igazából Borbély Szilárd litera.hu-n megjelent kétflekkjéből származik, ahol a Kárpátok hegyláncát a nemesi nemzet paradigmájával azonosítja, amellyel az új nép fogalmat tartalmazó Alföld áll szemben.⁵² E két értelmezés politikai dimenzióban mozog és nem nemzetiben, szembenállásnak ad hangot az egység helyett.

A továbbiakban vegyük szemügyre A csárda romjai című, későbbi (1845) művet. A kritikai kiadás recenziója alapján négy korabeli forrása maradt fenn a szövegnek. Első forrása a kézirat; a második forrás a vers első megjelenése az *Életképek* című folyóiratban; a harmadik az 1847-ben megjelent *Összes Költeményei* – amelyet alapszövegnek tekint a kritikai –;⁵³ a negyedik forrás pedig az 1848-ban megjelent második kiadása az *Összes Költeményeinek*.⁵⁴

A négy szövegváltozat közül a legtöbb eltérést az *Életképek*ben megjelent variáns tartalmazza. Leggyakoribb a központosítás módosítása, azonban a folyóiratban közölt változat alapján szóbeli eltérések is megfigyelhetők. A szavak szintjén érzékelhető eltérés arra enged következtetni, hogy a későbbi kiadásokban az adott részeket átdolgozta a szerző, és nem

⁵¹ Vajda, i.m., 183.

⁵² Sajnos nem sikerült megtalálnom a több éves linket a szöveghez.

⁵³ „Általánosan elfogadott szabály szerint kritikai kiadásban a szerző életében megjelent utolsó közlést kell alapszövegül elfogadni, csak a nyilvánvaló toll- és sajtóhibákat kijavítva főszöveggé kell közölni. E kiadás készítői azonban jó okkal eltértek ettől. Az 1842 és 1846 közötti versek alapszövegének nem Összes költeményei 1848-ban kiadott, a költő által föltehetően nem vagy csak sietősen korrigált második, hanem 1847 elején megjelent első kiadását fogadták el, mivel annak a szövegét Petőfi gondosan ellenőrizte.” Orosz László, Petőfi 1-4.: Egy kritikai kiadás harminc éve = Forrás, 2003/9.

⁵⁴ A kritikai kiadás jelölése alapján: K (kézirat), Élk (Életképek), Összes Költeményei - 1847. (ÖK 1), 1848. (ÖK 2).

sajtóhibáról van szó. Az eltérések a következők:⁵⁵ *e* pusztákon → *a* pusztákon (10.); Itt *régente* → Itt *hajdanta* (29.); Egyiránt → Egyenlőn (44.); még *inkább* → még *jobban* (60.).

A legnagyobb jelentésbeli eltérést a 10. sor variánsainak a különbsége mutatja. Az eltérés hipotetikus felvetett oka nem igazolható, tehát továbbra is lehet sajtóhiba az „a/e” változat, de ha ez így is van, a tévedés produktív. Érdekes megvizsgálni, hogy milyen következményei vannak a pusztai közösségivé tétele szempontjából a kétféle névmásnak, vagy az „a” esetében névelőnek.

Az „e pusztákon” két dolgot implikál. Egyrészt a beszéd pozícióját lokalizálja a pusztákra. Másrészt hangsúlyoz egy szelekciót, amelyben a jelen- és ittlévő pusztai kerül kiemelt pozícióba szemben más pusztákkal, tájakkal. A közeli alanyra mutató névmás tehát nyíltan megjeleníti a tájak versengését, diverz és globális képen belül a partikulárist jelöli ki. Ebben a formában a *puszta* allegória lesz – a szó filozófiai hagyománybeli jelentésében, amely Walter Benjaminhoz, Gadamerhez és de Manhoz kapcsolódik –, tehát a jelentése nincs előre meghatározva a hagyományban. Létrejött egy szabad választás eredménye, egy temporálisan megelőző szövegre, képre utal vissza. Természetesen nem annak jelentését veszi át, azzal csak gazdagítja saját jelentését. Ilyen szövegbeli előzmény *A csárda romjainál* a „pusztával” kapcsolatban nem kimutatható. Más képek (például az alföldi csárda, szabad beduin, várrom) esetében több forrást is megjelöl a kritikai kiadás. Egyik ilyen előzménye Orczy Lőrinc *Bugatzi Tsárdának tisztelete* című műve.⁵⁶

Orczy művétől annyiban tér el *A csárda romjai*, hogy a paloták és a bugaci csárda szembenállása republikánus nyelvre épül, az éberség előbbre való, mint a kényelem, amely elpuhít. Itt ez elő sem kerül (majd csak a később 1847-es *Palota és kunyhó* című műben), hanem a csárda alföldön betöltött szerepe, közösségi funkciója tematizálódik.

Mit hordoz ezzel szemben az „a pusztákon”? Az „a” ez esetben lehet mutató névmás, vagy határozott névelő. Névmás szerepében meghatározni azonban meglehetősen erőltetett. A „Mint sajnálom én, hogy egész életemet / Itt kinn a pusztákon töltenem nem lehet!” sorokba csak

⁵⁵ A következőkben az első helyen mindig az Életképekben olvasható variáns található, a nyíl után pedig a már emendált alapszöveg; tehát nem jelzem a többi variánst, amelyet esetlegesen igényelne az Orosz László alapján megjegyzett közlési eljárás. A zárójelben található szám a verssort jelöli.

⁵⁶ PSÖM IV, 359-360.

nyakatekert módon illeszkednék névmásként, sőt az aposztróf hiánya sem támogatja a névmás jelenlétét. A határozott névelő szintén kijelöl, kiválaszt valamiből, de másként teszi azt, mint fentebb láttuk. A határozottság ez esetben nem jelöli azt, hogy más puszták is lennének, hanem mással áll oppozícióban, a várossal, vagy a vers elején megjelenő hegyekkel. A város és a hegyvidék a sajnálat következtében negatív minőségként áll előttünk, a sík vidékhez képest minden más hamisnak tűnik. Az „Itt kinn a pusztákon” nem engedi meg más pusztának a létét, és a többi tájhoz képest azt állítja, hogy csak ezen a területen van lehetőség az autentikus életre. A kizárások és az autenticitás kisajátítása következménye az, hogy a puszták totalitásként jelennek meg, vagy legalább olyan térként, amely magában rejtje a kiteljesedés lehetőségét.

A csárda romjai nem kifejezetten nacionalista vers. Ezt az állításomat még az sem cáfolja, hogy a 30-32. sorban megjelenik az ország képén keresztül a nemzeti öntudatra jellemző önállóság igénye, amely az elnyomással, a nemzetidegen befolyással áll szemben.⁵⁷ A kiszólás ugyanis a csárda történetének rekonstrukciójához, azon belül is egy történelmi eseményhez tett kiszólás. A mű ezért szöveg alapján elsődlegesen az életmű szülőföld és zsánerképei közé sorolható.

A szöveg allegorikus olvasata mellett azonban jelen van egy szimbolikus olvasat is.⁵⁸ Eszerint két hagyomány szembeállításával vagy átalakulásával van dolgunk. Az egyik a templom romjai által képviselt régi hagyomány, amelyet Petőfi deszakralizál⁵⁹ azzal, hogy a csárdában (esetenként) tisztább szíveket is látott már. A másik a csárda, amelynek fontos tulajdonsága, hogy ugyan abból az anyagból készült, mint a templom, sőt, ugyan azon a helyen. Ez a rátelepedés viszont nem lesz negatív, funkciójában legalább olyan hasznos, mint a templom.⁶⁰

A templomra épült hagyomány legfontosabb elemei az emberek, és az ő közösségük, amihez hozzátartozik az általuk képviselt életmód is. A csárda gondolati rekonstrukciójában a vendégek nagy diverzitást mutatnak. Egy vándorlólegény, egy pár szegénylegény, üveges zsidó, drótos tót, deák. A megjelenő társadalmi és etnikai különbségből adódik, hogy az új, nem vallás alapú közösségben nem lényeges az etnikai hovatartozás. Ez a gondolati kép jól igazodik a Petőfi

⁵⁷ „Míg nem nyögte hazánk a török rabságot; / (Szegény Magyarország, szegény édes honom, / Be sokféle bilincs volt már lábaidon!”) PSÖM IV, 67.

⁵⁸ A szimbólum kifejezést itt szintén a Goethétől eredő tradíció értelmében használom mint olyan trópus, amely a színekdoché struktúrájában működik. A rész megjelenítése utal az egészre, ezzel totalitást hozva létre.

⁵⁹ Nem fosztja meg a vallási képtől, hanem a templom és az azt használók szentségét vitatja el.

⁶⁰ Orczy említett művében is megjelenik ez az érvelés.

által is ismert és kedvelt francia mintájú, azonban átformált nacionalizmushoz, amely elsősorban patriotikus és kulturális alapra épül. A patriotikust mutatja a szülőföld-líra erős jelenléte az életműben, a kulturálist pedig egy kétirányú kulturális mozgatus, amely egy középosztály kimunkálásán dolgozik. Egyszerre használja a nagy- és a kishagyomány elemeit, amelyből egy sajátos, új értelmiségi és közösségi kultúrát hoz létre.

A csárda, és a terület, amelyen elhelyezkedik, a pusztas nem csak otthona lesz a csárda közösségének, hanem szimbóluma is. A rónaság önmagát és egyszerre a magyarságot is jelent. A szimbolikus olvasat tehát totalitássá emeli a pusztákat.

A Palota és kunyhó című vers továbbra is Orczy művével együtt olvasva más társadalmi csoportot szólít meg *A bugatzi tsárdához* képest. Az épületeken keresztül mindkét csoporthoz szól, a jogokkal bíró, vagyonos rendekhez, és a jog nélküli „szegény jó emberekhez”.

A különböző olvasatok egymáshoz nem alá-fölérendelt viszonyban állnak. Akkor milyen jelentéssel bírnak ezek a művek, mint láttuk, ha nem hierarchizáljuk a trópusokat, akkor az allegorikus vagy szimbolikus olvasat egyaránt helytálló lehet a maga diskurzusában. A válasz erre valamelyest triviális: a jelentés irányát az határozza meg, hogy milyen ideologikus keretből indulunk ki.

IV. Összegzés

Petőfi Sándor lírai műveit azok ideologikus alapjaira kérdezve olvastam. Láthattuk, a nacionalista ideológia elemei hogyan jönnek létre a korábbi nemesi nemzeti, politikai és irodalmi hagyományokból a jelentések kiterjesztésén keresztül, amelynek fő politikai mondandója a jogkiterjesztés. Mivel az ideológiát mi magunk nem irányíthatjuk, hiszen a szubjektumokat megelőző struktúra, ezért képes minden olyan elemet integrálni a saját nyelvébe, amely egy másik beszédmód sajátja volt korábban. Ez az integráció főként etikai horizont mentén zajlik, ezen keresztül értékelhető.

Létrejön a tájak elbeszélésének az az allegorikus formája, amely társadalmi szembenállások, problémák lírai nyelvét teszi lehetővé. Ezek a problémák az ideologikus keretektől függően értelmezhetők a nacionalista vagy a szocialista ideológián keresztül.

Bibliográfia

Albert Réka, *Tájak és nemzetek: Kísérlet a „nemzeti táj” fogalmának antropológiai megközelítésére*, Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont, 1997,

Althusser, Louis, *Ideológia és ideologikus államapparátusok = Testes könyv I.*, ford. László Kinga, Szeged, 1996., 373-412.

Drexler Dóra, *Táj és tájértelmezés: a táj jelentésváltozásának összehasonlító kultúrtörténeti vizsgálata Anglia, Franciaország, Németország és Magyarország példáján*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2010,

Gellner, Ernest, *A nacionalizmus és a komplex társadalmak kétféle kohéziós formája = Eszmék a politikában – A nacionalizmus*, szerk. Bretter Zoltán, Deák Ágnes, Tanulmány, Pécs, 1995., 188-212., 190.

Gere Zsolt, *Vörösmarty Mihály epikus korszakának irodalom- és recepciótörténeti kontextusai* (PHD értekezés), Szeged, 2013., <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/1781/1/Gere%20Zsolt%20-%20PhD-dolgozat.pdf> (2015. 01. 06.)

Horváth János, *A magyar irodalmi népiesség Faludytól Petőfiig*, Budapest, Akadémiai, 1978,

Löfgren, Orvar, *A nemzeti kultúra problémái svéd és magyar példakon* = Janus VI/1, 1989., 13-28.

Marx, Karl, Engels, Friedrich, *A német ideológia* = Karl Marx és Friedrich Engels művei (MEM) 3., Kossuth, Budapest, 1976., 11-538.

Milbacher Róbert, *A János vitéz mint hypertextus – Adalékok Petőfi pályakezdésének értelmezéséhez* = *Literatura* 13/4, 361-371.

Milbacher Róbert, *Dózsa György unokája – A Nemzeti dal közösségsszemléletéről* = 2000, 2014/7, 70-79,

Niedermüller Péter, *A nacionalizmus kulturális logikája a poszt szocializmusban*, Századvég, 2000/tavaszi, 16. szám, 106-107.

Montrose, Louis Adam, *Professing the Renaissance: The Poetics and Politics of Culture = New Historicism*, edit.: Harold Veese, New York, Routledge, 1989., 15-36.

Pándi Pál, *Petőfi és a nacionalizmus*, Akadémia, Budapest, 1974.

Renan, Ernest, *Mi a nemzet? = Eszmék a politikában – A nacionalizmus*, szerk. Bretter Zoltán, Deák Ágnes, Tanulmány, Pécs, 1995., 171-187.

Smith, Anthony D., *A nacionalizmus = Eszmék a politikában – A nacionalizmus*, szerk. Bretter Zoltán, Deák Ágnes, Tanulmány, Pécs, 1995., 9-24.

Takáts József, *A tér és az idő nemzetesítése és az irodalmi kultuszok* = *Uő, Ismerős idegen terep: Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*, Kijárat, 2007, 137-151.

¹ Takáts József, *Modern magyar politikai eszmetörténet*, Osiris, Budapest, 2007.

T. Szabó Levente, *Erdélyiség-képzetek (és regionális történetek) a 19. Század közepén* = Uő, *A tér képei: tér, irodalom, társadalom*, Kolozsvár, KOMP-PRESS: Korunk, 2008, 13-99.

¹ Vajda Péter, *Magyarország = Dalhon IV.*, 1844., 178-179.